

Oman tulevaisuuden hallinnan mahdollisuudet ja mahdottomuus

Leena Jokinen

KTL, koulutuspäällikkö
Tulevaisuuden tutkimuskeskus,
Turun yliopisto
leena.jokinen@utu.fi

Johanna Ollila

FM, projektipäällikkö
Tulevaisuuden tutkimuskeskus,
Turun yliopisto
johanna.ollila@utu.fi

Kati Vuorisalo

KTM, aikuiskoulutuksen opettaja
Länsirannikon Koulutus Oy WinNova
kati.vuorisalo@winnova.fi

Tässä puheenvuorossa käsitellään näkemystä millaisia oman työn ja elämänhallinnan taitoja tulevaisuudessa voi tarvita. Puheenvuoron ydinajatuksia ovat tulevaisuuden työn monenlaiset erilaiset ympäristöt ja niissä tarvittavat hyödylliset ajattelun taidot. Lisäksi käsitellään tulevaisuusohjausta, jonka tarkoituksena on auttaa yksilöitä hahmottamaan ja tekemään tietoisia omaa tulevaisuutta koskevia valintoja. Tässä käsitellään tulevaisuusohjauksen teoreettisia lähtökohtia ja menetelmien kehittämistarpeita.

Onko ihmisen työllä tulevaisuutta?

Vaikka automaatio ja robotit eivät veisikään töitä ihmisiltä, on varsin todennäköistä että ihmisen tekemä työ muuttuu tulevaisuudessa. Ihmisen suhde työhön on ollut hyvin erilaista eri aikoina ja ihmisryhmien erot ovat olleet suuria siinä millainen rooli työllä on ihmisen elämässä. Teollisille ja jälkiteolliselle ajalle on ollut tyypillistä nähdä työ ihmisen oikeutena ja taloudellisen hyvinvoinnin turvaajana.

Nykyinen talouden ja kaupan vapautuminen on lisännyt joustavuutta ja liikkuvuutta työn tekemisessä. Työvoima ei enää ole passiivinen ja paikallaan pysyvä osa tavaroiden ja palveluiden tuotantoprosesseissa vaan esimerkiksi yli valtioiden rajojen liikkuva ja toimintatavoiltaan muuttuva tekijä. Ihmisen rooli ja merkitys työn tekijänä voidaan hahmottaa tuotannollisena kansalaisuutena (industrial citizenship). Tällöin ihmisen työ ei kiinnity vain osaksi jotain työpaikkaa vaan hän on osa laajempaa työn tekemisen kokonaisuutta. (di Lieto, 2015.)

Tuotannollinen kansalaisuus on jo nykypäivää ja sen voi nähdä vahvistuvan vielä tulevaisuudessa. Merkittävä osa työstä on sosiaalisesti tarpeellista, vaikka sitä ei pystytä samalla tavalla kuin työpaikoissa tapahtuvaa työtä laskemaan, tilastoimaan tai arvioimaan. Tyypillisiä esimerkkejä tällaisesta työstä ovat muista ihmisistä huolehtiminen, vapaaehtois työ ja omaehtoinen kouluttautuminen. Aktiivinen osallistuminen sosiaalisen yhteisöön voi tulevaisuudessa olla yhtä merkittävää kuin palkkatyön tekeminen.

Jos rinnastamme palkkatyön ja muun työn, on siitä seurauksena se, että kaikilla tulee olla samat oikeudelliset edut ja sosiaaliturva riippumatta siitä millaiseen työhön ihminen on kytkeytynyt. Kansalaispalkan ja vastikkeellisen sosiaaliturvan sekä muiden vaihtoehtoisten työllisyysmallien kokeiluilla ja vaikutusten selvittämisellä on nyt paljon tarvetta. Kokeilut ja testaukset auttavat päätöksentekijöitä harkitsemaan erilaisia vaihtoehtoja ja tarvittavia uudistuksia.

Tuotannollinen

kansalaisuus

on jo nykypäivää.

Sitran raportti ”Kohti kestäväää hyvinvointia” (Sitran Visio Suomelle: Koh-ti kestäväää hyvinvointia, 2014) sisältää samansuuntaisia ajatuksia tulevaisuuden työstä ja sen organisoitumisen muodoista kuin edellä esitetty tuotannollisen kansalaisuuden näkemys työstä. Kestä-vän hyvinvoinnin perusajatus ja läpileikkaava tavoite resilienssin eli sinnikkyuden vahvistaminen edellyttää ihmisiltä hyvää oman elämänsä hallintaa ja kykyä selvitä erilaisista elämäntilanteista ja muutoksista. Tässä visiossa vastuuta selviämises-tä sälytetään voimakkaasti yksilölle: yksilön tulee selvitä kaikenlaisista kriiseistä itse vaikka ne aiheutuisivat yhteiskunnan ja talouden rakenteiden muutoksista, joi-hin hän itse ei voi vaikuttaa. Ihmisiltä odotetaan sopeutumiskykyä, joustavuutta, oman osaamisensa jatkuvaa päivittä-mistä sekä näkemyksiä toimintaympäris-tön tulevaisuudesta.

Toimenpiteet, joilla sosiaalista kestä-vyyttä tai hyvinvointia edistetään, kes-

kittyvät yhtäältä yksilöille suunnattuihin räätelöityihin palveluihin kuten esimerkiksi hyvinvointineuvolapalveluihin ja toisaalta poliittisiin tavoitteisiin kuten hyvinvoinnin laaja-alaiseen ymmärtämiseen eri yhteiskunnan aloilla. Keinoina ovat yksilöiden vastuunotto itsestä ja lähipiiristä sekä elinympäristöjen ja teknologioiden kehittämisellä.

Yhteiskunnan ja kansantalouden toiminnan muutosta kestävää hyvinvointia tukeväksi voisi kuvata ”Davidin ja Goljatin taisteluksi”. Siinä tavallinen ihminen osallistumisen kautta muuttaa poliittisia ja taloudellisia toimintatapoja. Keinoina vaikuttaa yhteiskuntaan esitetään parempia mahdollisuuksia vaikutta paikalliseen päätöksentekoon, vaikuttavuusinvestointien käyttöä, innostusta kansalaislähtöiseen omaehtoiseen toimintaan ja yhdistysten merkityksen kasvattamiseen. Edelleen jää epäselväksi millaisia yhteiskunnallisia muutoksia tarvitsemme esimerkiksi verotuksessa tai sosiaaliturvassa.

Ikään kuin toiveena yrityksille esitetään, että voitontavoittelun sijaan niiden pitäisi keskittyä pitkän aikavälin kestävään arvonluontiin. Talouspolitiikan muutoksen perusteena nähdään maapallon kantokyvyn rajallisuus, ei niinkään ihmisten hyvinvointi. Yhteiskunnallinen yrittäminen ja yhteisöllisen talouden muodot mainitaan yhtenä vaihtoehtona kestävästä talouspolitiikasta, mutta sitä tukeviin muutoksiin ei puututa. Käytännössä olemme nähneet lähinnä rajoituksia yhteisöllisen talouden muodostumiselle kuten esimerkiksi talkootyön tai yhdistystoiminnan verotuksen uudet muodot. Tässä visiossa ehdotetaan perusteellista pohdintaa julkisen vallan ja kansalaistoiminnan suhteesta.

Kestävän hyvinvoinnin suuntaa tukevana esimerkkinä kuvataan tanskalaista toimintamallia, jossa työntekijä on helppo palkata ja vastaavasti irtisanoa. Ihmisille tarjotaan hyvää työttömyysturvaa ja työvoimapalveluja sekä kannustetaan liikkumaan työn perässä (flexicurity, mobility). Visiota kestävästä hyvinvoinnista kannattelee ajatus ihmisten jatkuvasta osaamisensa kehittämistä ja halusta sitoutua työn tekemiseen. Kriittistä pohdintaa siitä, miksi ihminen sitoutuisi työhön ja yhteiskuntaan, jos ei ole mitään takeita työstä ja turvatusta elämästä, ei raportissa ole. Perusajatus tuntuu olevan että yksilöillä ei ole muita vaihtoehtoja.

Rakentavaa ja ennakkokäsityksistä vapaata pohdintaa tarvitaan paljon lisää ja ennen muuta kokeiluja, jotka tuovat esiin todelliset pullonkaulat kestäville hyvinvoinnille. Ihmisen työllä on tulevaisuutta, kyse on enemmän siitä miten työ ymmärretään ja miten se liittyy ihmisen elämä eri vaiheisiin.

Omaa tulevaisuutta luomassa

Keskeistä yksilöiden kannalta ovat oman tulevaisuuden hallinnan taidot niin palkkatyössä kuin muussakin elämässä. Meillä on luultavasti tulevaisuudessa edelleen säännöksiä, jotka suojaavat yksilöiden asemaa suhteessa yrityksiin ja muihin organisaatioihin. Monet tekijät ja ajatustavat viittaavat siihen, että ihmisen oma vastuu omasta elämästä ja toimeentulosta on kuitenkin tulevaisuudessa lisääntymässä. Siksi on tärkeää että ihmiset oppivat tulevaisuusajattelun taitoja.

Olemme ”UTUA-uutta tulevaisuutta luomassa” -hankkeessa tekemässä työkaluja siihen, miten esimerkiksi valmenta-

vissa koulutuksissa voidaan käyttää tulevaisuusajattelua edistäviä työvälineitä. Hankkeen tarkoituksena on:

- Tuottaa ohjaajille malleja tehdä tulevaisuusohjausta
- Tuottaa uusia työkaluja yksilöllisen tulevaisuuden pohdintaan
- Luoda esimerkiksi digitaalinen tulevaisuussimulaatio ja kehittää toiminnallisia menetelmiä, jotka edistävät vertaistuen käyttöä
- Kouluttaa ohjaajia ja neuvoja tulevaisuusohjauksen menetelmien käyttöön
- Kerätä taustatietoa tulevaisuuden työ- ja toimintaympäristöä ohjaavista asioista.

Tulevaisuusajattelua tarvitsevat niin nuoret kuin aikuisetkin. Nuorilla kyseessä on valinta mille alalle haluaisin tai millaiset asiat minua kiinnostavat. Aikuisilla saattaa olla kyseessä uudet työn ja uran etsintä tai ylipäätään uuden suunnan ottaminen elämässä. Tulevaisuuden ajattelua ja erilaisten mahdollisuuksien pohdintaa edistää tulevaisuussimulaatio, jolla voi kokeilla erilaisia tulevaisuuden polkuja tai valintojen seurauksia. Simulaatio on kuvitteluun perustuva ja turvallinen tapa herätellä ihmistä pohtimaan omia päätöksentekotapojaan ja omia tavoitteitaan. Tulevaisuuden kokeilu kertoo paljon siitä, millaisia päätöksiä teen oman elämäni suhteen: haluanko valita tuttuja ja turvallisia vaihtoehtoja vai olenko valmis myös epävarmempisiin ratkaisuihin.

UTUA-hankkeen toiminta keskittyy Satakuntaan. Tavoitteena on edistää satakuntalaisten ihmisten mahdollisuuksia löytää ennakkoluulottomia työllistymisen tapoja sekä tukea heidän oma-aloitteisuuttaan ja kekseliäisyyttään uudenlaisen toiminnan luomisessa. UTUA-hankkeen toteuttavat yhteistyössä Turun

yliopiston Tulevaisuuden tutkimuskeskus ja Länsirannikon Koulutus Oy WinNova. ESR-osarahoitteen UTUA -hankkeen päärahoittaja on Keski-Suomen elinkeino-, liikenne- ja ympäristökeskus ja se toteutetaan 1.3.2015–28.2.2017. Hanke kuuluu Kestävää kasvua ja työtä 2014–2020 ohjelmaan.

Tulevaisuusohjauksen teoreettisia ankkureita

Tulevaisuusohjauksen teoreettista taustaa olemme rakentaneet kolmesta näkökulmasta. Yhtäältä oppimisen, lähinnä eksploraatiivisen, toisaalta tulevaisuusajattelun ja -tietoisuuden sekä proaktiivisuuden ja kolmanneksi uraohjauksen näkökulmista. Seuraavassa kuvataan pääpiirteissään näitä teoreettisia suuntauksia, joihin olemme nojautuneet kehittäessämme työkaluja tulevaisuusohjauksen tekemiseen.

Uutta kartoittava ja kokeileva eksploraatiivinen oppiminen on konstrukttiivisen oppimisen traditioon ja erityisesti John Deweyn (1859-1952) klassisiin ajatuksiin perustuva teoria. Deweyn pragmaattisen tietokäsityksen mukaan oppiminen perustuu havainnointiin ja sitä kautta muodostuvaan ymmärrykseen. Eksploraatiivinen teoria kuvaa niitä asioita ohjausprosessissa, joissa kartoitettavasta alueesta – ohjattavan henkilökohtaisesta tulevaisuudesta – ei ole olemassa tietoa. Suomen kielessä ei ole hyvin toimivaa vastinetta sanalle exploration, vaan se kääntyy luontevasti ainoastaan tutkimusmatkailuksi. Tällainen uutta etsivä ja kartoittava oppiminen on kuitenkin varsin hyödyllinen tapa avartaa oman tiedon ja ymmärryksen rajoja ja tulee lähelle kokeilevan oppimisen käsitettä (ks. esim. Helander, 2000).

Tulevaisuuden mahdollisuuksien kar-
toittamisessa se toivoaksemme toimii
erityisen hyvin. Eksploratiivisen oppi-
misen ajatus sopii erityisen hyvin yhteen
simulaatiomenetelmän kanssa, sillä yh-
dessä ne mahdollistavat uuden kokeile-
misen ja kokemuksen hankkimisen til-
lanteista, joista oppijalla ei ole aiempaa
tietoa. Maailmassa – ja erityisesti tulevai-
suudessa – on vähän muuttumattomia
faktoja tai ne ovat vielä tuntemattomia,
joten niiden hahmottaminen ei onnis-
tu pelkästään nykyisen informaation var-
rassa. Mahdollisuuksien ja vaihtoehtojen
näkeminen edellyttää rohkeaa kokeilua,
oman maailmankuvan rajojen kyseen-
alaistamista ja niiden laajentamista.

Tulevaisuusajattelu ja proaktiivinen ote omaan tulevaisuuteen

Tulevaisuusajattelulla tarkoitamme
tässä käsityksiä, mielikuvia, tun-
teita ja muita mielen sisältöjä,
jotka liittyvät ihmisen näkemyksiin tule-
vaisuudesta. Tietomme tai käsityksemme
tulevaisuudesta perustuvat olettamuksiin
ja näkemyksiin mahdollisista tulevista ta-
pahtumista tai asioista. Tulevaisuusajatte-
lun kehittämisessä oleellista on kehittää
kykyä varautua erilaisiin kehityskulkui-
hin ja nähdä toisistaan poikkeavia mah-
dollisia tulevaisuuskuvia. Tulevaisuutta
koskevaa tietoa voidaan käsitellä tieteel-
lisessä tutkimuksessa vain siinä muodossa,
jossa se esittäytyy nykyisyydessä: ai-
komuksina, mahdollisuuksina, unelmi-
na, toiveina, pelkoina.

Ihmisen asenteet tulevaisuuteen voivat
vaihdella passiivisuudesta proaktiivisuus-
teen sen perusteella, miten aktiivisesti tai
tietoisesti ihminen haluaa tai voi omaan
tulevaisuuteensa vaikuttaa. Tulevaisuu-
teen asennoituminen puolestaan on yh-

teydessä siihen, miten ymmärrämme tu-
levaisuuden luonteen ja miten se vaikut-
taa toimintaamme. Proaktiivinen asenne
tulevaisuuteen tarkoittaa luovaa otetta,
jossa ihmisen omat teot ja päätökset ovat
aktiivisia tulevaisuutta muokkaavia teki-
jöitä. Proaktiivisessa asenteessa keskeisiä
kysymyksiä ovat, mitkä ovat mahdolliset
maailmat ja kuinka vaikutamme toivot-
tavaan tulevaisuuteen ja miten muutam-
me tai vaikuttamme ympäristössämme.
Kuten aiemmin on todettu, tulevaisuus-
ohjauksen ydinajatuksena on tuoda esiin
yksilön omaa suhtautumista tulevaisuu-
teensa ja auttaa häntä pohtimaan omia
päättöksenteko- tai toimintatapojaan.

Tulevaisuuden kehityksen hahmotta-
minen ja reflektointi on ehkä voimak-
kaimpia henkisiä kykyjä, joita meillä on
käytettävissä. Ilman spekulointikykyä
olisimme rajoittuneita reaalityodellisuus-
teen ja nykyhetken sekä menneisyyteen.
Ilman tulevaisuusorientaatiota meillä ei
olisi mahdollisuutta tehdä suunnitelmia,
ei tulevaisuuden toiveita, ei pyrkimyksiä,
unelmia tai haluja. Tietoisuus tulevaisuu-
desta on ikään kuin olemista tulevaisuu-
dessa ja asioiden pohtimista tulevaisuu-
den näkökulmasta tai tulevaisuudesta kä-
sin. Tietoisuus ei ole tulevaisuuden suun-
nittelua vaan mahdollisuuksien tutkimista
ja arviointia erilaisista näkökulmista.
Ajatuksemme on, että ihminen ja hänen
ajattelutapansa on jatkuvasti muuttuva
ja kehittyvä. Tässä dynaamisessa proses-
sissa tietoinen ja aktiivinen toiminta tai
läsnäolo on mielestämme merkittävä osa
oman elämän hallintaa ja siihen liitty-
vää päättöksentekoa. Tietoisuus tulevai-
suudesta auttaa meitä toimimaan nyky-
hetkessä niin, että toiveemme tai tavoit-
teemme voisi täyttyä. (Lompardo, 2008.)

Proaktiivinen uraohjaus ja elämänhallinta

Ura- ja elämänhallintaohjaus on viimeaikoina korostanut ihmisen omaa toimintaa ja proaktiivista asennetta tulevaisuuteen. Tämän on arveltu johtuvan siitä, että työelämän epävarmuus ja muutosnopeus on lisääntynyt. Nykyisin vaikuttaa siltä, että vakaita ja pysyviä työpaikkoja on aina vain vähemmän. (Chiaburu, Baker & Pitariu, 2006). Tulevaisuusohjauksen kannalta katsottuna keskeistä uraohjauksessa on ajatus, että tulevaisuuden kuvittelu tai ennakointi ei pelkästään riitä vaan tulevaisuuden hahmotus edellyttää myös valintoja ja määrätietoista toimintaa.

Tulevaisuuden työelämän kehitys on kompleksinen kokonaisuus, jonka ymmärtäminen tarkasti tai yksityiskohtaisesti on luultavasti mahdotonta. Varmaa tietoa esimerkiksi siitä, millaisia ammatteja tai työpaikkoja tulevaisuudessa pitkällä aikajännteellä, ei ole saatavissa. Valintojen tekemisessä on hyväksyttävä, että tulevaisuus on epävarma eivätkä riippumatta omista pyrkimyksistä tai teoista kehitys voi yllätyksellistä.

Tulevaisuuden epävarmuuden hyväksyminen ja proaktiivisen asenteen yhdistäminen uraohjauksessa on vienyt meidät etsimään dynaamisia ohjausmalleja. Sosiodynaamisen ohjauksen malli (Peavy, 2006; 2002) on tuonut tulevaisuusohjaukseen erityisesti elämän kokonaisuuden hahmottamisen ja ihmisen oman aktiivisen roolin korostamisen. Monimutkainen tulevaisuutta koskeva päätöksenteko sisältää sekä tietoisia että tiedostamattomia osia. Tätä informaation, näkemyksellisen tiedon, intuition ja tunteiden dynaamista kokonaisuutta olemme pyrkineet fasilitoimaan tuomalla reflektiivisiä työkalu-

ja ohjausprosessien tueksi. Oman tulevaisuuden mahdollisuuksien käsittely on jatkuvasti kehittyvä iteratiivinen prosessi. Ihmisen toimintaympäristö asettaa sekä rajoituksia että luo mahdollisuuksia. Kontekstuaalisuuden huomioiminen on myös olennainen osa tulevaisuusohjausta, koska omaa uraa tai elämää koskevat päätökset ovat näkemyksemme mukaan enemmän tai vähemmän epärationaalisia, sattumien vaikutuksen alaisia ja ennen muuta epävarmaan tulevaisuuteen suuntautuvia. Tulevaisuuden urapäätöksissä pyrimme rohkaisemaan avoimeen ja rohkeaan oman tulevaisuuden pohdintaan. (Murtagh, Lopes, & Lyons, 2011.)

Yhteenveto tulevaisuusohjauksesta

Tulevaisuusohjauksen viitekehys ja malli on kehitysvaiheessa. Mitään johdonmukaista teoriaa ei vielä tällä hetkellä ole olemassa, on vain elementtejä, joita pitää tutkia sekä empiirisesti että käsitteellisesti. Seuraavassa on esitetty joitain keskeisiä ajatuksia tulevaisuusohjauksen mallin rakeenennusaineuksista.

Tulevaisuuden ajattelu on ihmiselle luontainen keino kehittää itseään ja toimintaansa. Tulevaisuuden pohdinta, sen ennakointi- ja kuvittelutaitojen edistäminen ammattimaisesti ja systemaattisesti on juuri se alue, jota arvioimme, että ohjausalan ammattilaiset tarvitsevat voidakseen auttaa esimerkiksi uran vaihtajia tai työttömiä löytämään uusia ennakkoloukkottomia uusia ajatuksia. (Wilson, 2008.)

Tulevaisuussuuntautuneen ohjauksen tärkein tehtävä on luoda opiskelijoille mahdollisuuksia erilaisten tulevaisuuksien hahmottamiseen. Tulevaisuusohjaus keskittyy luovan ja kriittisen ajattelun

edistämiseen ennemmin kuin tulevaisuuden muutosvoimien tai trendien ennakointiin. Tulevaisuusohjaus laajentaa ihmisen näkemyksiä vallitsevasta tasaisesta kasvusta ja kehityksestä (business-as-usual) vaihtoehtoihin ja yllättäviin tulevaisuuksiin. Ohjauksessa huomio kiinnittyy sekä yleisiin ja ulkoisiin yhteiskunnallisiin tekijöihin että yksilön sisäisiin odotuksiin, tarpeisiin, toiveisiin ja arvoihin. Tulevaisuusohjauksen taustalla vaikuttavat ajatukset heijastavat koulutusinstituutioiden arvoja, jotka painottavat yksilön itseohjautuvuutta ja rakentavaa sosiaalista roolia.

Ihmisen oman tulevaisuuden hahmottaminen lähtee luonnollisesti yksilöllisistä tarpeista ja toiveista. Yksilötason ohjauksessa emme luo tulevaisuudesta utopiaa vaan pyrimme huomioimaan sekä erilaiset sosiaaliset todellisuudet että mahdollisuudet toimia aktiivisesti sen mukaan millaiseksi tulevaisuuden haluaa muodostuvan niin henkilökohtaisella tasolla kuin laajemminkin yhteiskunnallisella ja sosiaalisella tasolla. Ihmisen omaan elämään kuuluvien näkemysten ja visioiden ohjaamisessa yhdistetään yksilölliset pohdinnat myös tietoisuuteen ympäröivän yhteiskunnan tulevaisuudesta. Tulevaisuussuuntautunut ohjaus perustuu näkemykseen siitä, että yksilöt voivat vaikuttaa omaan tulevaisuuteensa samanaikaisesti kuin tuleva kehitys epävarmaa, eikä kukaan voi ennakoita muutoksia tarkasti.

Oma näkemys, visio, tulevaisuudesta syntyy kyvystä havainnoida, reflektoida, ja tunnistaa sekä ulkoisia että omaan itseen liittyviä tulossa olevia muutoksia. Tulevaisuutta koskevat päätökset tehdään nykyhetkessä ja nykyisen tiedon ja tilanteiden pohjalta. Ohjausprosessissa oleellista on tunnistaa sisäinen kyky ohjata

omaa elämää tietyssä sosiaalisessa ja yhteiskunnallisessa kontekstissa Tulevaisuussuuntautuneessa ohjauksessa merkittäviä ovat rationaalisen ajattelun lisäksi intuitio ja tunteet, koska kaukaisesta tulevaisuudesta meillä ei ole faktatietoa. Ohjausprosessissa on keskeistä tutkia ja reflektoida niitä asioita, joiden perusteella ajatteleme tulevaisuutta ja omaa toimintaamme. Kyky kyseenalaistaa omaa ajattelua yhtä hyvin kuin vallitsevia systeemejä on aktiivisen tulevaisuussuuntautuneisuuden ytimessä.

Lähteet

- Chiaburu, D., Baker, V., & Pitariu, A. (2006). Beyond being proactive: what (else) matters for career self-management behaviors? *Career Development International*, 11, 619-632.
- Helander, J. (2000). *Oppiminen ratkaisusuuntautuneessa terapiassa ja ohjauksessa*. Helsingin yliopiston kasvatustieteen laitoksen tutkimuksia 169. Helsinki 2000.
- Di Lieto, G. (2015). Borderless Industrial Denizenship: A Transformative Space for the Creation of Alternative Futures in Global Economic Migration. Navitas College of Public Safety Australia. *Journal of Futures Studies*, 19(4), 13-30.
- Lompardo, T. (2008). *The Evolution of Future Consciousness. The nature and Historical Development of the Human Capacity to Think about the Future*. Bloomington: Author House.
- Murtagh, N., Lopes, P. N., & Lyons, E. (2011). Decision making in Voluntary Career Change: An Other-Than -Rational Perspective. *Career Development Quarterly*, 58(3), 249-264.
- Peavy, R. V. (2002). Ammatinvalinnan ja urasuunnittelun ohjaus postmodernina aikana. Suom. P. Auvinen. Teoksessa J. Onnismaa, H. Pasanen, & T. Spangar (toim.), *Ohjaus ammattina ja tieteenalana. Ohjauksen lähestymistavat ja ohjaustutkimus* (ss. 14-40). Jyväskylä: PS-kustannus.
- Peavy, R. V. (2006). *Sosiodynaamisen ohjauksen opas*. Helsinki: Psykologien kustannus.
- Sitra. (2014). *Sitran Visio Suomelle: Kohti kestävää hyvinvointia*. Sitran työpaperi 31.10.2014. Haettu tammikuu 6, 2016, sivusolta www.sitra.fi.
- Wilson, J. P. (2008). Reflecting-on-the-future: a chronological consideration of reflective practice. *Reflective Practice*, 9(2), 177-184.